

Yazar: Erdal Gezik

Dersim Aleviliğinde (Raa Haqi) İnanç Takvimi: Gağan, Xızır/Hızır, Kara Çarşamba ve Hawtemal/Heftemal

Özet

Bu madde, Dersim Aleviliğinde (Raa Haqi) inanç takvimini oluşturan kutsal gün ve dönemleri—başta Gağan, Hızır, Kara Çarşamba ve Hawtemal/Heftemal olmak üzere—etnografik veriler, sözlü anlatılar ve tarihsel kaynaklar ışığında kapsamlı biçimde analiz etmektedir. Çalışma, bu günlerin yörelere göre değişen adlandırma ve tarihlendirmelerini, Rumi ve Miladi takvimlerin birlikte kullanımını, kış mevsimine özgü halk takvimleri ve “çile” periyodlamalarıyla ilişkilerini ayrıntılı olarak ele almakta; ayrıca ritüellerin perşembe merkezli kapanış mantığı, merasimlerin önceki geceden başlatılması, mezarlık ziyaretleri, oruç pratikleri ve cemre inancı gibi unsurlar üzerinden takvimsel çeşitliliğin ardındaki kültürel ve kozmolojik süreklilikleri tartışmaktadır. Dersim’e özgü üçlü Hawtemal ayrımı ile Koçgiri, Varto ve Sarız gibi bölgelerdeki ikili formlar karşılaştırılarak, takvim değişimleri, iklimsel gözlemler ve tarihsel dönüşümlerin inanç pratiğine nasıl yansıdığı ortaya konulmakta; son olarak, antik İran takvimleri ve İrani geleneklerle tespit edilen benzerlikler şaşırtıcı olduğu kadar, bir çok soruyu da beraberinde getirmektedir.

Giriş[i]

Mart ayında Dersim ve çevre illerdeki Aleviler tarafından kutlanan ve adı “Hawtemal/Heftemal” olan önemli bir gün vardır. Kırmancı konuşanlar bu günü “Hawtemal” (Hautemal, Houtemal), Kurmanci konuşanlar ise “Heftemal” (Haftemal) olarak adlandırırlar. “Hawt” veya “heft” yedi anlamına gelir; “mal” ise genelde ev veya aile olarak çevrilir.

Hawtemal/Heftemal’ın zamanı ve aldığı sıfatlar yörelere göre değişebilir. 21 Mart’ta başlayan baharın ve eski geleneğe göre yeni yılın karşılanması için adanmış bu günün, birbirine oldukça yakın yerlerde, farklı tarihler ve sıfatlarla yaşatılıyor olması ilgiye değerdir. Hawtemal/Heftemal, Dersim dışında özellikle Koçgiri (Sivas), Erzincan, Bingöl, Erzurum, Varto, Sarız, Gümüşhane ve Kars bölgelerinde yaşayan Kürt Aleviler tarafından bu isimler altında bilinmektedir. Kimi bölgelerde “qız/quçik” (küçük),

“wertên” (orta) ve “pil/mezin” (büyük) olarak üç, kimilerinde de “küçük” ve “büyük” olmak üzere iki farklı tarih ve adlandırma altında anılır. Örneğin, Koçgiri bölgesi, “Heftemala Quçik” ve “Heftemala Mezin” olmak üzere iki bölümden kutlar. Buna karşın Dersim’de “Hawtemalo Qız” (Küçük Hawtemal), “Hawtemalo Wertên” (Orta Hawtemal) ve “Hawtemalo Pil” (Büyük Hawtemal) olmak üzere üç isimle adlandırılır. Varto yöresinde de tıpkı Koçgiri gibi, küçük ve büyük Heftemal olarak ikiye ayrılır. İleride göreceğimiz gibi, bu kutlamalar için verilen tarihler de farklılıklar göstermektedir.

Aslında tarihlendirme boyutunda yaşanan karışıklık yalnız Hawtemal/Heftemal ile sınırlı değildir. Bahsi geçen bölgelerde karşılaştığımız Gağan, Hızır, Kara Çarşamba gibi önemli günlerin tümü bir zamanlama sorunu yaşamaktadırlar. Örneğin Hızır orucunun tarihleri yörelere göre değişebilir, yine Kara Çarşamba için de birden fazla tarih duyabilirsiniz. Fakat Hawtemal/Heftemal’in aksine, bu günler, farklı sıfatlarla anılmazlar; değişik tarihlerde tutulsa bile bir tek Hızır Orucu vardır. “Küçük” veya “Büyük Hızır Orucu” ayrımıyla karşılaşmazsınız. Oysa Hawtemal/Heftemal’da tam da bu söz konusudur. Yeni bir yılın ilk günü için yalnızca bir tarih olması gerekirken, iki ve üç farklı günle karşılaşmak çok da kolay anlaşılacak bir durum değildir.

Kutsal Günler

Burada sorun olarak nitelenen şeyin, “yanlış” anlamına gelmediğini şimdiden belirtmeliyim. Aksine, makalenin akışı içerisinde görüleceği gibi, karşılaştığımız farklı tarihlerin tümü geçmişten kalmış birtakım geleneklerin ve değişimlerin izlerini yansıtırlar. Bunu izah edebilmek için, Hawtemal/Heftemal dışında bu önemli günleri kısaca işlememiz gerekmektedir.

Khalo Gağan

Yaşlı Gağan. Kış mevisiminin başlangıcı olan 21 Aralık sonrası gelen ilk salı, çarşamba ve perşembe oruç tutulur. Oruç, perşembe akşamı kutlama ile sonlandırılır. Bu akşam Alık ve Fatık isimli ilginç motifler barındıran eğlenceli bir gösteri yapılır. Çocuklar da bol gürültü eşliğinde evden eve dolaşarak yiyecek toplarlar; sonra bunlarla yemek yapılır ve birlikte yenilir. Ateşler yakılır ve kutlama geç saatlere kadar eğlenceli bir şekilde devam eder. Khalo Gağan, Dersim bölgesinde genelde aralık ayının son perşembesine denk getirilir.^[ii] Bu bayramı ocak başlarında kutlayan yöreler de vardır.^[iii] Gağan, aynı zamanda dervişlerin 40 günlük çile dönemini başlattıkları gündür.

Xızır/Hızır

Bu ölümsüz peygamber daha çok zor anların kurtarıcısı olarak bilinir. Hızır için tutulan oruç, bağlanan cem ve kesilen kurbanın inanç içerisinde oldukça önemli bir yeri vardır.

Onun için en yaygın haliyle üç; bazı yörelerde ise yedi gün oruç tutulur. Bekâr gençler perşembe günü oruç sonrası su içmezler. O gece rüyalarında onlara su verecek kişiyle evlenecekleri inancını taşırlar. Türkiye’de son yıllarda Alevi kurumlarınca Hızır oruçları için 13-15 Şubat tarihleri verilmesine rağmen[iv], genelde 30 Ocak olduğuna yönelik yaygın bir kabul vardır.[v] Pratikte ise Hızır oruçları bir aya yakın bir dönemi kapsar: Ocağın ikinci haftasından sonra başlar, her hafta bir bölgede olmak üzere şubat ayının üçüncü haftasına kadar tutulduğu görülür.[vi] Bu duruma iki açıklama getirilir: Hızır yaşlı olmasından dolayı her yere bir anda ulaşamaz; ve Hızır orucu bitiminde yapılan ceme katılan pirler bunu ancak haftalara yayarak gerçekleştirebilirler. Hızır orucunun başlangıcıyla dervişler de 40 günlük çile dönemini bitirirler.[vii] Onların Hızır Cemi’ne dâhil olmaları merasime ayrı bir boyut katar.

Çarseme Şai/Çarşemiye Reş (Qêre Çarseme)/Kara Çarşamba

Genelde Mart ayının ilk çarşambası olarak verilse de ikinci çarşamba veya Hawtemal/Heftemal’dan önceki çarşambayı esas alan bölgeler de vardır.[viii] Uğursuz gün olarak tanımlanır; buna karşı bir takım ritüeller yapılır. Talipler kuşburnunun (Şilan) dallarından yapılan bir halkadan üç kez geçirilir. Ev ve ahır kötü göze, nazara karşı su ile apsu yapılır. Keza karşılaşabilecek kötülükleri bertaraf etmek için ip bağlanır. Kimi yerlerde ev damına veya ot yığınlarının etrafına ailenin üyelerini temsilen taşlar konur. Sabah hangi taşın altında bir böceğe rastlanırsa, ait olan kişinin yılının uğurlu geçeceğine inanılır. Ayrıca Ana Fatma’nın Kerbela olayının haberini aldığı günün de Kara Çarşamba olduğu belirtilir. Onun matemini paylaşmak için bir gün oruç tutanlar da vardır. Ana Fatma olanları duyduğunda kazanda çamaşır yıkamak için su kaynatmaktaymış. Haberi aldıktan sonra kazanı ters çevirmiş. Bu yüzden, çarşamba günü çamaşır yıkanmaz, banyo yapılmaz.

Hawtemal/Heftemal

Mart ve nisan ayı başlangıcı gibi geniş bir zaman dilimi içinde kutlanır. Dersim’in kimi yörelerinde üç Hawtemal için sırasıyla mart ayının birinci, ikinci ve üçüncü perşembesi verilmektedir. Üçüncü perşembe 20-1 Mart veya onun yakınındaki günlere denk gelir. Yine Dersim’in bazı yörelerinde küçük, orta ve büyük Hawtemal için sırasıyla 7, 17 ve 21 Mart tarihleri anılır. Koçgiri yöresinde birinci Heftemal 20 Mart, büyük Heftemal ise 30 Mart olarak kabul edilir. Varto’da da Heftemal 30 Mart sonrası kutlanır.[ix] Bugün yaşamın yeniden başladığına ve her şeyin secdeye geldiğine inanılır. Hanede büyük temizlik yapılır. Ev mayası yenilenir. Akarsudan getirilmiş su ile yapılan banyo sonrası temiz elbiseler giyinilir. Topluca mezarlıklar ziyaret edilir, dualar okunur ve lokmalar dağıtılır.[x] Köye dönüşte birlikte yemek yenir. Kara Çarşamba’da uygulanan ritüeller (kuşburnu dallarından yapılan halkadan geçirilme, dama taş koyma gibi) Heftemal’da

da gerçekleştirilir.[\[xi\]](#)

Newê Marti/Nehey Mardi

22 Mart'ta, Hawtemal/Heftemal'in bitiminden sonraki güne denk gelir. 21 Mart'tan sonraki ilk gün olduğundan bir gün şükran niyetinde oruç tutulur.[\[xii\]](#)

Sıralanan bu günler ve bayramların, Anadolu'da diğer Alevi topluluklarında uygulanmadığını belirtmek gerekiyor. Bunlardan yalnızca Hızır, Alevi toplulukların tamamı nezdinde yüksek bir mertebeye sahipken, onun adına ocak-şubat ayında oruç tutma geleneği çoğunda yoktur. Anadolu Alevileri tarafından Hızır'a atfen 5-6 Mayıs'ta kutlanan Hıdırellez, bahar ve dilek günü olarak tarif edilmektedir.[\[xiii\]](#) Hıdırellez bayramı veya 5-6 Mayıs tarihleri, Dersim'de geleneksel bayramlar içinde yer almaz ve hatta bilinmez. Hızır, Hatay bölgesindeki Arap Alevileri için çok önemli bir isimdir, fakat onlarda Hızır inancı, oruç olarak değil, türbe ve ziyaretgâhlar çevresinde şekil almıştır.[\[xiv\]](#) Yine, 21 Mart günü, başta Bektaşiler olmak üzere kimi Alevi grupları için "Sultan Nevruz" adı altında Hz. Ali'nin doğum günü olarak anılır. Bu gün onun adına dualar okunur ve cem tutulur.[\[xv\]](#)

Dolayısıyla burada aktarılan bilgiler, Dersim ve bu bölgeye bağlı topluluklar hakkında yapılmış derlemelerden gelmektedir. Bu inanç grubunun merkezi kurumlardan yoksun olduğu unutulmamalıdır. Kaldı ki, merkezi yapısı olsa bile, yakın bir döneme kadar astronomik veya iklim şartlarından çıkarak gün belirlemenin kolay olmadığı ve bunun birçok inanç topluluğu açısından dini bayramların takviminin belirlenmesinde sorunlara vesile olduğu bilinmektedir. Bölge insanın geçmişte, özellikle merkezden uzak yerlerde, hangi kıstasları esas alarak zamanı tespit etmeye çalıştığı konusundan yeterince bilgi sahibi değiliz. Buna rağmen, burada verilen tarihler açısından bir takım kurallar uygulandığı görülebilir.

Bunlardan ilki, kapanış merasimlerinin her zaman perşembe günü yapılmasıyla ilgilidir. Bu yüzden oruçlar ve bayramlar, işaretlenen günleri takip eden (veya kimi zaman da önceki) perşembeyi esas alarak uygulanmaktadır. Dolayısıyla, örneğin, 21 Aralık tarihinin perşembeye denk gelip gelmemesi sorun teşkil etmez. Oruç her halükârda sonrasındaki ilk salı günü başlatılır, perşembe de bitirilir. Ya da 30 Ocak'ın hangi gün olduğu da önemli değildir; bu günden önceki veya sonraki salı-çarşamba-perşembe oruç tutulabilir.

Dikkati çeken başka bir özellik, verilen tarihlerin son günden çıkılarak saptanmasıyla ilgilidir. Bu yüzden, örneğin, baharın başladığı 21 Mart yerine kışın son günü 20 Mart işaretlenir; yani, Rumi takvime göre yeni yılın ilk günü 8 Mart yerine, son gün olan 7 Mart belirtilir. Bu durum, merasim veya kutlamaların önceki gecedan başlatıldığı

anlamına gelmektedir.[\[xvi\]](#)

Son olarak, bölge Alevilerinin dini günlerinin önemli bölümünün – 12 İmam oruçlarını dâhil etmezsek- kış mevsimi içinde yaşandığı görülmektedir. Kış mevsiminin başladığı 21 Aralık Khalo Gağan ile açılır; onun bittiği 20 Mart döneminde de Kara Çarşamba, Hawtemal/Heftemal ve Newê Marti'yle karşılaşırız. Hızır oruçları Gağan'dan kırk gün sonra tutulduğundan ve Hatemal/Heftemal'de doksan gün sonra kutlandığından, doğal olarak Gağan'ın başlangıç günü Hızır orucunun veya Hawtemal/Heftemal'ın zamanını da belirler.

Açıktır ki, kış dönemi topluluğu fazlasıyla meşgul etmiş ve önemli günlerin belirlenmesinde etkili olmuştur; çünkü, yaşamın sürebilmesi için tüm bölgede çetin soğukların olduğu, gecelerin uzadığı, hareket alanının sınırlandığı ve bütün yılın emeğinden biriktirilen ürünle idare edilmeye çalışılan bu mevsimi atlatmak gerekmekteydi. Üstelik yalnızca insanlar açısından değil, sahip olunan hayvanları da besleyip bahara çıkarmak, şimdilerde tahmin edemeyeceğimiz kadar, ciddi bir sorundu. Bu yüzden, bu kutsal günlerin tarihlerinin nasıl belirlendiğini ve bu günler arası bir ilişkinin olup olmadığını saptamak için takvim ve kış geleneklerine daha yakından bakmak gerekmektedir.

Bölge yaşlıları tarafından dini günler ve bayramlar için tarih verildiğinde üç takvime gönderme yapılır. Bunlardan ilki Hicri takvimdir ve yalnızca 12 İmam oruçlarını belirlemek için kullanılır. Yukarıda sıralanan günler ve bayramlar içinse Rumi ("hesabê khan", eski hesap olarak da adlandırılır) ve Miladi olarak adlandırılan takvimler devreye girer. Rumi takvim ile Miladi takvim arasında 13 gün fark vardır. Bu yüzden, küçük Heftemal için Rumi takvime göre verilen 7 Mart, Miladi hesapta 20 Mart'a; büyük Heftemal için verilen 17 Mart ise, mart ayının 30'una denk gelir.

Kış Takvimi

Yanı sıra kullanılan ve doğa ve iklim şartlarıyla ilgili tecrübeleri içinde barındıran halk takvimleri de vardır. Anadolu'da hâkim geleneksel anlayışa göre bir yıl iki mevsime bölünmüştü: 6 Mayıs'ta başlayan, 186 gün süren ve "Hızır" olarak adlandırılan yaz; ve 8 Kasım'da başlayıp, 180 günü kapsayan ve "Kasım" olarak adlandırılan kış. Kış döneminin son 90 günlük süresi ise farklı dilimlere ayrılmaktadır. 21 Aralık'ta başlayan ilk 40 günlük bölüme çile (çele) veya zemheri denmektedir. Çile, Kurmanci ve Farsça'da kırk anlamına gelen çel (çhel) kelimesinden türemiştir.

Birinci çile dönemi genel olarak her yerde kabul edilir. Kış mevsiminin ikinci bölümü, yani kalan 50 güne dair farklı periyodlamalarla karşılaşılmaktadır: 1) tekil 50 gün; 2) 40 artı 10 gün; 3) 20 artı 30 gün; ve 4) 20 artı 40 gün. Bu ayrımlar, Tablo 1 ve 2 'de

Rumi ve Miladi takvime göre verilmektedir.

Dört ihtimali biraz daha yakından değerlendirmekte fayda var; çünkü, 90 günlük kış mevsiminin alt periyodlara nasıl bölündüğü, konumuz olan günler hakkında da önemli ipuçları vermektedir.

1) 40-50

Farklı araştırmacılar kış mevsimi için Anadolu genelinde kullanılan halk takviminde 40 artı 50 günlük periyodlama ile karşılaştığını aktarmışlardır. Birincisine “Zemheri” veya Arapça kırk anlamına gelen “Erbain” denir. İkincisi ise yine Arapça elli sayısını ifade eden “Hamsin”le tanınır.[\[xvii\]](#) Bu bölümümü esas aldığımızda en azından üç önemli kutsal güne açıklık getirilmiş olunur. Gağan 21 Aralık’ta başlar; ondan 40 gün sonra Hızır; ve Hızır’dan 50 gün sonra da 20 Mart Hawtemal/Heftemal gelir. Eski takvime göre bunlar, 7 Aralık, 17 Ocak ve 7 Mart’tır. Bu bölümümde, Kara Çarşamba’yı ve farklı zamanlara yayılarak tutulan Hızır orucu ve Hawtemal kutlamaları için muhtemel bir açıklama bulunmamaktadır.

2) 10-40-40

Bu bölümümün varlığı, Konya-Kulu bölgesinde yaşayan Kürtlerin kış geleneklerinin irdelendiği bir makalede aktarılmaktadır.[\[xviii\]](#) Böyle bir halk takviminin ne derece yaygın olduğu araştırılması gereken bir husus olmakla beraber, birtakım tespitler yapmamızı olanaklı kılmaktadır.[\[xix\]](#) Doksan günlük kış mevsiminin 10-40-40 olarak periyodlanmasında 10 günlük dilimin nerede olduğu sorusu önemlidir.

Anılan çalışmada üç olasılıktan bahsedilmekte ve birincisi 21-30 Aralık olup, “Zivistana Romê” (Rum Kışı, Karakış) olarak adlandırıldığı bilgisi verilmektedir. Bu olasılığı esas aldığımızda, Gağan’ın 21 Aralık’ta değil de 30 Aralık sonrası; Hızır’ın da neden 30 Ocak yerine 9 Şubat sonrasına[\[xx\]](#); ve Hawtemal’in 21 Mart’a denk geldiği açıklanabilir. Fakat artı on gün başta değil, Hawtemal’dan önceki dönem de olabilir; çünkü, eğer “Zivistana Romê” karakış anlamında kullanılıyorsa, bu, kışın en zor ve sıkıntılı olan son dönemi ile ilgili olmalıdır. Ayrıca bölgede Hızır orucu için genelde belirtilen 30 Ocak tarihi de ilk çile döneminin 21 Aralık’ta başladığı yaklaşımını desteklemektedir. Bu durumda, 21 Aralık, 30 Ocak, 10/11 Mart ve 20-1 Mart kırılma günleri olmaktadır. Bu periyodlama 10/11 Mart’ta bir dönemece girildiğini göstermektedir ki, bu da Kara Çarşamba’nın muhtemel tarihi ile ilgili bir açıklama sunabilir. Kışın en zor ve sıkıntılı dönemi uğursuzlukla eş görülüp, bu günle alakalı olması düşünülebilir.

On günlük dilimi bir kenarda tutarsak, peş peşe gelen iki kırk sayısı ile Dersim bölgesinde doğum esnasında yapılan merasimlerde de karşılaşıyoruz. Buna göre, bir

kadın doğum yapmadan 40 önce onun yardımına her gün bir meleke gelir. Bu melekeler “Çewres Milaketu” (Kırk Meleke) denir. Kırk melekenin sonuncusu en yaşlı ve kâmil olandır. O geldiğinde sayı tamamlanır ve doğum gerçekleşir. Doğumdan sonrada her gün bir meleke yeniden evi terk eder. Kırkinci gün melekelerin başı, yaşlı kadın da gidince çocuğun kırkı çıkartılır ve en önemli eşik aşılmış olur. Doğumdan sonraki ilk üç gün tehlikeli günler olarak görüldüğünden doğum yapan kadını nazar ve cinlerden korumak için özel merasimler yapılır. İki kırk ve arasında tutulan üç günlük Hızır oruçları da, tıpkı burada olduğu gibi, yeni bir yılın doğumu olarak görülebilir. Bu yanıyla da, 40-40 yaklaşımı farklı açıdan bir destek bulmaktadır.[\[xxi\]](#)

3) 40-20-30

Kış mevsimiyle ilgili karşılaşılan üçüncü periyodlama 40-20-30’u kapsar. Bunun doğu bölgelerinde halk arasında uygulandığına dair bilgiler vardır. Buna göre, birinci kırk “Büyük Çile”, peşinen gelen 20 günlük dönem ise “Küçük Çile” olarak adlandırılır.[\[xxii\]](#) Bu bölüşüm de bize kutsal günlerin belirlenmesi için farklı bir bakış açısı sunuyor. 20-1 Aralık, 30 Ocak, 20 Şubat ve 20-1 Mart bu takvimde önemli günler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada 30 Ocak’tan başlayıp 21 Şubat’a kadar olan dilim, Hızır oruçlarının yapıldığı dönemi de kapsar. Kışın son soğuk evresi olan bu zaman dilimi, sert rüzgârların esmesiyle bilinir. İnanişâ göre, rüzgârlar Hızır’ın atıyla dolaştığının habercisidir. Bu zor dönem onun yardımıyla aşılar. Bu periyodlama, Hızır oruçlarının neden 21 Şubat’a kadar sürdüğüne dair üçüncü bir açıklama sunmaktadır.

4) 40-20-40

Bu ihtimali aktaran kişi, 1918-1920 arası Maraş, Malatya, Diyarbakır ve Mardin bölgelerinde bulunmuş Edward Noel’dir. Bölgede etkin nüfusa sahip Atma ve Sinemilli aşiretleri arasında epeyce zaman geçirmiş Noel, kış mevsimi için 90 yerine 100 günü kapsayan, 40-20-40’lık bir periyodlama ve farklı adlandırmaların bilgisini verir. Ona göre, birinci kırk (“chille”) 23 Aralık’tan 3 Şubat’a; ikinci 20 (“baicha”) 3 Şubat’tan 24 Şubat’a; ve son 40 (“chik a bahari”) 24 Şubat’tan 3 Nisan’a kadar sürmektedir.[\[xxiii\]](#) Noel’in verdiği bu tablo sorunlu görünmektedir. Birincisi, o, kışın başlama tarihi olarak 21 yerine neden 23 Aralık’ın esas alındığını açıklamaz. Eğer bir yanlış kayıtlama değilse, 23 Aralık’ta başlayan çile diliminin bitiş tarihi verdiği 3 Şubat değil, 1 Şubat olmalıdır. Fakat daha da önemlisi, sunduğu çizelge, bütün bölgelerde karşılaştığımız ve Hawtemal/Heftemal için ilk gün olan 20-1 Mart’ı içinde barındırmaz. Buna rağmen, bu periyodlama, yeni günün veya 30 Mart olarak kabul edilen Büyük Hawtemal/Heftemal’in neden Nisan başında kutlanması gerektiğine dair takvimsel bir arayışın varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Dolayısıyla, farklı Hawtemal/Heftemal günlerini anlamak için 21 Mart’a giden son 30

günlük süreci kapsayan 40-20-30'luk bölüşüme geri dönmeliyiz. Bu, önemli bir veriyi değerlendirmek için de olanak sunmaktadır. Bölgede doğanın aşamalarla ısındığına yönelik yaygın bir kanaat, baharın gelişini cemre sembolü üzerinden açıklamaktadır.[\[xxiv\]](#) Bu yaklaşıma göre, küçük, orta ve büyük Hawtemal/Heftemal cemrenin görüldüğü dönemlere denk gelmektedir. Cemre inancı Anadolu'da farklı tasvirlerle ifade edilen yaygın bir fenomendir ve genelde bir hafta arayla ilk önce havaya, sonra suya ve en son toprağa düştüğüne inanılır.[\[xxv\]](#) Dersim'de ise, cemrenin ilk önce toprakta, sonra su kenarlarında ve son olarak ağaçlar ve havada görüldüğü aktarılır. Havada görüldüğünde artık baharı ertelemek mümkün değildir. Cemre olarak anılan hava ısınması, küçük bir sineğin ("vıske hurdi") görünmesiyle tespit edilir. Bu zayıf ve kısa ömürlü sinek ilk önce insan ve hayvanların yürüdüğü ve karı aşındırdıkları yolların etrafında; sonra su kenarlarında ve en son olarak da ağaçlar ve havada görülür.

Anadolu'nun birçok yerinde var olan cemre inancı için bir hafta aralıklarla üç dönem verilir: ilk cemrenin Miladi takvime göre 21 Şubat'ta, ikincisinin 28'inde ve üçüncüsünün de 6 Mart'ta düştüğü belirtilir. Bu zamanlamayı esas alırsak Hawtemal/Heftemal, Miladi 21'inde değil 7 Mart'ta olmalıdır.

Hava ısınmalarının her bölgede aynı olmadığını, özellikle dağlık yerlerde daha geç başladığını varsayarsak, bunun daha geç bir dönemde gerçekleşebileceği kabul edilebilir. Bu da, üç Heftemal için kimi yerlerde işaretlenen mart ayının birinci, ikinci ve üçüncü perşembesi zamanlamasıyla uyumludur. Keza bu, kimi yerlerde varolan, mart ayında üç Kara Çarşamba olduğu inancı ile de desteklenir. Fakat üç Hawtemal için verilen sabit 7, 17 ve 21 Mart günleri başka bir faktörü daha gözden geçirmemizi mecbur kılıyor.

Üç Hawtemal/Heftemal ile yalnız Dersim bölgesinde karşılaşıldığını yeniden hatırlatmalıyım. Koçgiri, Sarız ve Varto gibi yerlerde küçük ve büyük olmak üzere iki Hawtemal kutlanır. Bunlar içinde Rumi takvim olarak 7 ve 17, Miladi takvime görede 20 ve 30 Mart verilir. Bu da, Dersim yöresinde Miladi takvime göre belirtilen 7, 17 ve 21 Mart tarihlerinden, 7 ve 17 Mart'ın eski takvim rakamları olduğu ve yeni takvime çevrilmeden sürdürüldüğü yönünde ihtimali akıllara getirmektedir. Dolayısıyla, böyle bir durumun söz konusu olduğu kabul edildiğinde, 7 ile 20-1 Mart'ın aynı günler olmasına rağmen neden farklı iki tarih gibi algılandığını; ve 17 Mart'ın neden kimi yörelerde Büyük Heftemal, Dersim'de ise Orta Heftemal olarak adlandırıldığına açıklık getirmeliyiz. Bunun için de, 40-20-30'lu yaklaşıma yeniden dönmemiz gerekiyor.

Antik İran

Aslında bu tarz bir periyodlama ile yalnız doğu bölgelerinde karşılaşıyor olmamız

tesadüf değildir. Kışın 40-20-30 dilimlere bölünmesi eski İran halklarında hâkim olan bir uygulamaydı. Onlar da ilk kırka Büyük Çile (“çella-ye bozorg”), takiben gelen 20 güne de Küçük Çile (“çella-ye kûçek” – 20 gündüz ve 20 gece olarak hesaplıyorlardı) demekteydiler. Küçük Çile’den sonraki 30 gün ise baharın gelişi için hazırlıklar yapıldı.[\[xxvi\]](#) Tam da bu son 30 güne dair geçmişte yaşanan bir sorun konumuz açısından öğreticidir. Antik İran’da uygulanan güneş takvimi 360 günden oluşmaktaydı. Bu 360 gün ise her biri 30 günden 12 aya bölünmüş olup, kutsal günler ve festivaller sabitlenmişti. İranlılar yayılma sürecinde Mısır’da uygulanan 365 günlük takvim ile tanıştılar, fakat bu takvimin ülkede geçerli kılınması ancak M.S. 3. yüzyıl başlarında Sasaniler döneminde yapılan bir reformla oldu. Eski takvimin sonuna 5 gün eklendi ve bu günlere Gatha günleri denildi.

Böylelikle kutsal günler ve festivaller için 5 günlük farkla ileri tarihler belirlendi. Bu reform geleneksel tabakalar tarafından kabul görmediğinden, onlar eski tarihlerde kutlamalarını devam ettirdiler ve böylece her bayram için iki tarih ortaya çıktı. Özellikle yaratılışın tamamlanışının sembolü ve yeni yılın başlangıcı olan Newroz kutlamalarında bu ciddi bir sorun olduğundan, çözüm olarak farklı adlandırmalara gidildi. Eski takvim gününde kutlayanların Newroz’u “Küçük Newroz”; yeni takvime göre 5 gün sonra kutlanan gün ise “Büyük Newroz” olarak adlandırıldı.[\[xxvii\]](#)

Buna benzer, yeni bir takvimin uygulamaya konulmasından kaynaklanabilecek bir gelişmeyi Hawtemal’da da görmekteyiz. Osmanlı döneminde Tanzimat’a kadar Hicri takvim, 1840 yılından sonra ise Rumi takvim de kullanılmaya başlanmıştır. 1917 yılından itibaren Miladi takvime geçilerek Rumi takvim ile Miladi takvim arasında 13 günlük fark kaldırılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise, 1 Ocak 1926’tan itibaren tamamen Gregoryen/Miladi takvime geçiş yapılmıştır.[\[xxviii\]](#) Oldukça yakın bir dönemde yaşanmış son takvim yeniliği, her kesim tarafından aynı tempoda benimsenmediği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hawtemal için verilen 7, 17 ve 21 Mart, takvim değişiklikleriyle ilişkilendirilebilecek iki dönüşümü yansıtıyor.

Başlangıçta, Rumi takvime göre 7 Mart (yani 20/1 Mart) Hawtemal’ın kutlandığı gündü.

Hawtemal için Mazgirt yöresinde günümüzde kullanılan “Hefta Adarê/ Hefta Marti” (Mart’ın Yedisi) tanımı da eski takvimin esas alındığı dönemden kalmıştır.[\[xxix\]](#) Muhtemelen bu günden önce Kara Çarşamba gerçekleştiriliyordu; çünkü Kara Çarşamba’nın mart ayının ilk çarşambası olduğuna dair yaygın bilgi bunu fazlasıyla destekliyor. Yine muhtemeldir ki, Rumi takvime göre 7 Mart akşamı başlayan Hawtemal, 8 Mart’da mezar ziyaretleri, dualar ve birlikte yenilen yemeklerle devam ediyordu. 9 Mart’da ise Mart Dokuzu orucu ile yeni yıl etkinlikleri kapanıyordu.[\[xxx\]](#) Bu veriler, Mart ayında yapılan dinsel uygulamaların merkezinde Hawtemal/Heftemal

olduğunu; Kara Çarşamba'nın ve Mart Dokuzu orucunun onun etrafında şekillendiğini göstermektedir. Yine, yeni bir Hawtemal/Heftemal tarihi öne çıktığında Kara Çarşamba için de yeni bir tarih belirlenmeye çalışıldığını, fakat bunun Mart Dokuzu orucu açısından -Mart Ondokuzu türünden yeni bir tarih belirlenmesinin- geçerli olmadığını da görmekteyiz.

İlk değişim girişiminin 17 Mart (yani 30 Mart) ile ilgili olduğu açıktır. Bunun ne zaman uygulanmaya konulduğu hakkında tahmin yürütmek zor, fakat hangi etkenler altında gerçekleştiği konusunda iki olgu üzerinden fikir yürütülebilir: Kış mevsimi için buraya kadar verilen takvim astronomik takvimdir. Dünyanın güneş ışınlarını aldığı dereceden çıkılarak yapılan bu hesaplamada 21 Aralık'ta kış, 21 Mart'ta ise bahar başlar. 21 Aralık aynı zamanda en uzun gece olarak bilinir. Astronomik hesaplarla belirlenen kış takvimi ile bilfiil yaşanan meteorolojik veriler birbirinin tutmayabilir. Yani soğuklar 21 Aralık'tan çok daha önce veya sonra başlayabilir; ve bahar mevsimi 21 Mart'tan sonra gelebilir. Kışın beklenilenden uzun sürdüğü, 21 Mart'tan sonrada bir defa daha kendisini gösterdiğine sıklıkla rastlanılmaktadır. Bu da genelde 10 günlük bir süre içerir ve martın sonuna kadar sürer.[\[xxxii\]](#) Dolayısıyla gerçek baharın nisanda başladığı ve bu yüzden Hawtemal'in veya yeni yılın nisanın ilk perşembesi kutlanması gerektiği fikri en azından bir kesimde etkin olmuş olabilir. Bunun genel tarafından kabul edilmediği küçük ve büyük ayrımının devreye girmesinden anlaşılmaktadır.

17 Mart/30 Mart kararını destekleyebilecek ikinci bir neden ise bölgedeki benzer grupların geleneklerinden çıkararak verilebilir. Bu açıdan İran coğrafyasındaki Çarşamba kutlamaları karşılaştırılabilir.[\[xxxii\]](#) Fakat çok uzağa gitmeden, Alevilere çok daha yakın bir coğrafyada yaşayan Ezidilere bakmakta fayda var. Onlar yeni yılı "Çarşemiya Sor" (Kırmızı Çarşamba) olarak adlandırırlar ve bunu Nisan ayının ilk çarşambası kutlarlar. Ezidiler, yaratılışın bugün tamamlandığına inanırlar.[\[xxxiii\]](#) Yeni yıl'dan iki hafta önceki çarşamba gününü de "Kara Çarşamba" derler. Fakat Kırmızı Çarşamba geleneğinin özellikle Irak'taki Ezidiler tarafından sürdürüldüğünü belirtmek gerekiyor; Türkiye'de yaşayan Ezidiler Çarşambayı daha çok uğursuz bir gün olarak bilirler.[\[xxxiv\]](#) Ezidiler'de yeni yılın nisan ayında kutlanmasını, Mezopotamya gelenekleriyle açıklayanlar vardır.[\[xxxv\]](#) Eski Babil ve Asur takvimine göre, 1 Nisan yeni yılın başlangıcıydı. Bu yüzden, Rumi 17 Mart, bu eski gelenekle bir şekliyle tanışık aşiretlerin getirdiği bir müdahale olarak görülebilir. Sıradan bir müdahale olmadığı da 17 Mart'ın büyük Heftemal ilan edilmesi ve 40-20-40'lık kış takvimi arayışlarından anlaşılmaktadır.

Cevaplamamız gereken ikinci sorun, Rumi 7 ve Miladi 20 Mart örtüşmesi, daha yakın bir dönemin izlerini taşımaktadır. Miladi takvime geçişin Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlandığı aktarılmıştı. Bu yüzden Hawtemal'in 21 Mart olarak işaretlenmesi ancak

bu dönemden sonra başlayan bir süreçte gerçekleşmiştir. Bunun her yerde uygulanmaya alınmadığı Hawtemal için verilen rakamlardan anlaşılmaktadır. Önceki sayflarda büyük Heftemal olarak Miladi 21 Mart'ın anılmasının yalnız Dersim yöresinde olduğu aktarılmıştı. Bununda tüm Dersim değil, özellikle iç Dersim denilen dağlık kesimde olduğunu belirtmeliyim. İç-Dersim'de Miladi takvime göre orta Heftemal olarak adlandırılan bayram, diğer bölgelerde Rumi takvimden çıkarak belirlenmiş büyük Heftemal'dır. Koçgiri, Sarız veya Varto gibi Dersim kökenli aşiretlerde veya Dersim kültür ve inanç coğrafyasının parçası olan bölgelerde, 7 ve 17 Mart Rumi takvime göre sürdürülmüştür.[\[xxxvi\]](#) 20. yüzyılın başlarından itibaren yürürlüğe giren Miladi takvimin en geleneksel olan dağlık iç-Dersim bölgesinde etkisini göstermiş olması, yakın tarih ile alakalıdır. Dersim'in diğer bölgelerine kıyasla 1938 sonrası yaşanan sürgünler, özellikle bu dağlık bölgelerde yerleşik topluluğu etkilemiştir. Doğal olarak onlar, yeni takvimle daha erken tanışıp ve Hawtemal'ı Miladi 21 Mart olarak benimsediklerinde, diğer bölgeler halen eski takvimin tarihlerine göre hareket etmekteydiler.[\[xxxvii\]](#) Bu yüzden, yeni takvimin etkisine girenler, bu tarihi, tanıdık bir yöntemle "büyük", diğerlerini ise "küçük" ve "orta" olarak adlandırmış olma ihtimali yüksektir.

Burada işlenen kutsal günlerle eski İran dini takvimi arasında benzerliklerle karşılaşılıyor olmamız, aynı zamanda Türkiye'deki Alevi grupların kültürel geçmişleri hakkında da önemli şeyler söylemektedir; çünkü, yalnız Hawtemal için verilen üç farklı tarihin nedenine dair sorunun çözümünde değil, kış mevsiminde uygulanan bütün kutsal günler açısından eski İran kültür ve gelenekleriyle paralellikler göz ardı edilemez. İranlılar'da en önemli bayramlardan birisi Yalda ismiyle anılır ve 21 Aralık'ta kutlanırdı. Kışın ilk ve en uzun gecesinin kötülüğün temsilcisi Ahriman'ın en güçlü olduğu akşam sayıldığından, sabaha kadar yakılan ateşlerle üstesinden gelinmeye çalışılırdı.[\[xxxviii\]](#) Yalda bayramından 40 gün sonra, Büyük Çile'den Küçük Çile'ye geçilen 30 Ocak'ta, Sada kutlanırdı. Bu günün gecesi, aynı zamanda yılın en soğuk gecesi olduğuna inanıldığından, 30 Ocak'ta başlayan ve üç gün süren Sada festivali yapılırdı. Ateşler yakılır, birlikte yemekler yenirdi. Ateşten geri kalan köz, bayramın bitiminde bereket getirdiği inancıyla kadınlar tarafından evlerine götürülürdü. Sada, ateşi bulan Huşeng'e ve ateşin kendisine saygı mahiyetinde kutlanır, onun karanlığı ve soğuğu yenmesi temenni edilirdi.[\[xxxix\]](#) Sonunda bayramların tacı ve yaratılışın tamamlandığı günün sembolü olan Newroz gelirdi.

Newroz'dan bir önceki gün mezarlıklar ziyaret edilir, ölenler anılırdı. Sonra ev temizliği yapılır ve yeni elbiseler giyinilir, aydınlığın karanlığa ve soğuğa galip gelmesi ve yaşamın sürmesi inancıyla Newroz coşkuyla kutlanırdı.[\[xl\]](#) Newroz'dan önceki on gün meleklerin dünyada gezdiğine ve evlere misafir olduğuna inanılırdı.[\[xli\]](#) Yine Newroz'dan önceki son çarşamba'da ise Çarşamba Suri adlı bayram yapılırdı. Bugün

yakılan ateşin onları hastalık ve kötülükten koruduğuna inanılırdı.[\[xlii\]](#)

Bu kültürel ortaklık, aynı zamanda, diğer İrani topluluklarda Newroz ve Kırmızı Çarşamba olarak tanınan yeni günün, neden bu toplulukta Hawtema/Heftemal olarak adlandırılmasına da açıklık getirebilir. Elbette burada yedi sayısına (hawt/heft) atıf yapılması hiç tesadüf olmasa gerek. Newroz, Zerdüştlükte, yedi aşamalı ve yedi icattan oluşan yaratılış sembolize etmekteydi. Ahura Mazda'nın altı yardımcısı için düzenlenen ve Gahambar/Gahanbar olarak adlandırılan mevsim festivalleri vardı. Bu festivallerin yedincisi ve en önemlisi Ahura Mazda'ya adanmış ve onun zaferini kutlamak için düzenlenmişti. Bu yüzden Newroz merasimlerinde yedi sayısı vazgeçilmez bir rakamdı.[\[xliii\]](#) Dolayısıyla, Hawtemal/Heftemal ismindeki yedi ve aile/hane kelimeleri ile bu eski gelenek arasındaki ilişki üzerine düşünmek gerekmektedir.

Bu benzerliklerin ötesinde dikkate alınması gereken önemli bir farklılık da vardır. Zerdüştlüğü eski İran'ın temsili inancı olarak kabul ettiğimizde, onda oruç geleneğinin olmadığı bilgisini de es geçemeyiz. Zerdüştlük beden ve ruh arası ilişkiyi iyi-kötü ayrımı üzerinden yorumlamazdı. İnsan bir bütün olarak Tanrı tarafından yaratılmış olduğundan, aç kalmak-oruç tutmak, bedene acı çektirmek anlamına gelmekteydi. Bu yüzden oruç olumsuzlanırdı. Oysa, bu makalenin yazılmasına vesile olan geleneklerde oruç vazgeçilmez bir öğedir. Bu yüzden, köken olarak aynı takvim geleneğine dayandığı kabul edilse bile, orucun bu grubun merasimlerine ne zaman dâhil olduğu sorusu oldukça tarihi ve üzerinde düşünülmesi gereken ilginç bir sorudur. Bu, özellikle, bölgedeki güçlü Hızır geleneği hakkında yeniden düşünmek ve onun hangi dönüşümler üzerinde şekillendiğini izah etmek için önemli verilere ulaşmamızı sağlayabilir.

Sonuç

Bu madde, Dersim Aleviliğinde inanç takviminin sabit ve yeknesak bir sistem olmadığını; aksine tarihsel, coğrafi ve kültürel etkileşimler içinde şekillenmiş, çok katmanlı ve yerel pratiklere duyarlı bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Gağan, Hızır, Kara Çarşamba ve Hawtemal/Heftemal gibi kutsal gün ve dönemlerin farklı bölgelerde değişen tarihlerle anılması, bu çeşitliliğin bir "sapma" değil, Raa Haqi inanç evreninin temel bir özelliği olduğunu göstermektedir. Çalışma, Rumi ve Miladi takvimlerin birlikte kullanımının, kış mevsimini esas alan halk takvimlerinin, çile ve kırk anlayışlarının ve merasimlerin perşembeye bağlanarak kapatılmasının, inanç takviminin iç mantığını belirleyen başlıca unsurlar olduğunu vurgulamaktadır.

Elde edilen veriler, takvimsel düzenlemelerin yalnızca zamanın ölçümüyle sınırlı kalmadığını; kozmoloji, yaratılış anlatıları, mevsimsel döngüler ve toplumsal hafıza ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Dersim merkezli üçlü Hawtemal ayrımı ile

Koçgiri, Varto ve Sarız gibi bölgelerde görülen ikili ya da tekil formlar arasındaki farklar, inanç pratiğinin yerel ekolojiler ve tarihsel deneyimler doğrultusunda yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca İranî ve Mezopotamya kökenli takvimsel geleneklerle yapılan karşılaştırmalar, inanç takviminin daha geniş bir kültürel coğrafya içinde konumlandığını, ancak yerel sözlü anlatılar ve ritüeller aracılığıyla özgün bir biçim kazandığını göstermektedir.

Sonuç olarak bu madde, Dersim Aleviliğinde inanç takviminin, katı bir dogmatik yapıdan ziyade, doğa, tarih ve kolektif deneyimle sürekli etkileşim hâlinde olan dinamik bir sistem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Alevi inanç pratiklerine, tekil ve normatif şemalarla açıklamak yerine çoğulcu, yerel ve tarihsel karakterini görünür kılarak özgün bir çerçeve kazandırmaktadır.

Sonnotlar

[i] Bu makalenin İngilizcesi için bkz. Erdal Gezik, "Kurdish Alevi Calendar of Cultural and Religious Dates", *Kurdish Alevs and the Case of Dersim: Historical and Contemporary Insights*, ed. Erdal Gezik ve Ahmet K. Gültekin, New York: Lexington Books, 2019. s. 75-96.

[ii] Gağan'ın Aralık sonlarında kutlandığına dair bilgiler için bkz. Gülsün Fırat 1997, 99; Kemal Astore 2001, 157; Mehmet Nuri Dersimi 1988, 31; Seyfi Cengiz t.y., 4; Munzur Çem 2011, 57; Mehmet Şerif Fırat 1983, 205-206; Alırza D. Gülçiçek 2004, 836. Sivas-Koçgiri bölgesinde yaşayan Zeriği aşiretinin geleneklerini anlattığı çalışmasında Yusuf Zeri, Gağan'ın 31 Aralık'ta kutlandığını belirtmektedir (Zeri 2011, 117). Bu bayram hakkında kapsamlı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Ali Kılıç 2009a; 2009b.

[iii] Koçgiri yöresi için bkz. Ali Koçak t.y., 21-25 Aralık arasına denk gelen perşembe; Fırat Bulut 2013, 4 Ocak; Irene Mélikoff 1994, 84; Gağan için 10 Ocak tarihi, Koçgiri ve Dersim kökenli aşiretlerin yaşadığı Sarız yöresi için de verilmektedir (Aziz Atlı 2014, 581). Dersim-Mazgirt için Gağan'ın Ocak ayının ilk günlerinde kutlandığına dair bilgi yalnız Seyfi Muxundi'den gelmektedir (Muxundi 2001, 62). Geçen yüzyılın 1920'li yıllarında Dersim'de bulunmuş olan Naşit Uluğ da Gağan'ın Ocak ayının ilk haftasının sonlarına doğru kutlandığını belirtmektedir (Uluğ 1939, 98).

[iv] Maalesef bu kararın kimler tarafından ve hangi gerekçelere dayanılarak alındığına dair bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır (ayrıca bkz. dipnot 17). Hızır oruçları için Irene Mélikoff da 11-14 Şubat tarihlerini aktarmaktadır (Mélikoff 1994, 83).

[v] Hızır orucunu 30 Ocak olarak tarihleyenler için bkz. Yusuf Zeri 2011, 295; Gülsün

Fırat 1997, 101; Mehmet Nuri Dersimi 1988, 31; Kemal Astore 2001, 155; Burhan Kocadağ 1987, 254; Munzur Çem 2011, 60; ayrıca bkz. Ali Koçak t.y.

[vi] Popüler bir söylem, Hızır'ın bir ayağının Ocakta diğer ayağının Şubat'ta olduğunu belirtir. Bu yüzden, Hızır oruçlarının en yaygın tutulduğu dönem Ocak ayının son ve Şubat'ın ilk haftasıdır.

[vii] Hızır orucu, Mazgirt yöresinde "Chele Roze Xızır" (Hızır Orucunun Kırkı) olarak adlandırılmaktadır (Gülsün Fırat 1997, 101).

[viii] Pülümür-Nazımiye köylerinde araştırma yapmış olan Gülsün Fırat, Kara Çarşamba'nın Mart ayının son çarşambası kutlandığını aktarmaktadır. Bu günde köylüler dereye yüzlerini yıkamakta ve çocuklara bu su ile banyo yaptırmaktadır; Hızır'ın içtiği suyun bu suyla karışmış olabileceğine inanılmaktadır (Gülsün Fırat 1997, 102). Bölgede 1940'lı yıllardan itibaren resmî görevlerde bulunmuş olan Edip Yavuz ise, Pülümür ve Ovacık'ta Kara Çarşamba'nın Mart ayının ilk çarşambası kutlandığını belirtmektedir. Bu günde yetişkin erkekler yüzlerine kara leke sürmekte, ardından bunu akarsuda yıkamaktadır; bunun uğur getirdiğine ve hastalıklardan koruyacağına inanılmaktadır (Yavuz 1968, 426). Sivas-Zara'da Mart ayında üç Kara Çarşamba'nın bulunduğu aktarılmaktadır (Özen t.y.). Gülçiçek ise Kara Çarşamba'nın genellikle Mart ayının birinci ya da ikinci, bazı yerlerde ise birinci ya da üçüncü çarşambası olarak kutlandığı bilgisini vermektedir (Gülçiçek 2004, 834).

[ix] Dersim genelinde Rumi takvime göre 7 ve 17 Mart tarihlerinin öne çıktığı belirtilmektedir (Bıra t.y.). Koçgiri yöresinde küçük Heftemal'ın 20 Mart'ta, büyük Heftemal'ın ise 30 Mart'ta kutlandığını Fırat Bulut aktarmaktadır (Bulut 2013). Sarız bölgesi için de küçük ve büyük Heftemal'e aynı tarihler verilmektedir (Aziz Atlı 2014, 582). Irene Mélikoff ise hangi takvimin esas alındığını belirtmeden, Heftemal için 7-12 Mart tarihlerini kaydetmektedir (Mélikoff 1994, 85). Bingöl ve Varto bölgesinde yaşayan Lolan aşireti üzerine çalışmasında Burhan Kocadağ yalnızca tek bir Heftemal'den söz etmekte; bunun Rumi takvime göre 17 Mart'a, Miladi takvime göre ise Nisan ayının başlarına denk geldiğini belirtmektedir (Kocadağ 1987, 265). Benzer biçimde Mehmet Şerif Fırat da yalnızca Rumi 17 Mart'ı yılbaşı olarak vermektedir (Fırat 1983, 207). Erzincan yöresinden bir kişiyle yapılmış bir röportajda ise Newroz'un Heftemal ya da Kara Çarşamba olarak 27 Mart'ta kutlandığı ifade edilmektedir (Aydın t.y.). Bunun büyük Hawtemal olduğu ve Rumi takvime göre 27 Mart'ın Miladi takvimde 8 Nisan'a denk geldiği yorumu yapılmıştır (Cengiz t.y., 6). Nisan ayının 8'inde ya da sonrasında Hawtemal'in kutlandığına dair başka bir tanıklığa rastlanmamıştır.

[x] Bazı bölgelerde Hawtemal/Heftemal günü daha çok mezar ziyaretleri ve ölümler için okunan dualarla özdeşleştirilmektedir.

[xi] Örnek için bkz. Gülsün Fırat 1997, 102. Pülümür yöresinde Hawtemal'e ait birçok uygulamanın -mezarların ziyaret edilmesi ve lokma dağıtılması gibi- Kara Çarşamba'da da gerçekleştirildiği görülmektedir. Kara Çarşamba için sıralanan ritüellerin büyük bir kısmı Varto'da Heftemal kapsamında yapılmaktadır (Kocadağ 1987, 265). Ayrıca kimi günler ve gelenekler arasında bir kaynaşma yaşandığı da gözlemlenmektedir. Örneğin, Kara Çarşamba, Hawtemal ve Mart Dokuzu orucunun bazı bölgelerde tek bir güne indirildiği; bu üçü arasında ayırım yapılmaksızın merasimlerin Hawtemal/Heftemal ya da Kara Çarşamba adı altında sürdürüldüğüne tanıklık edilmektedir. Munzur Çem'in aktardığına göre, Kığı yöresinde Newrozê Marti, Qere Çarşemeyê Marti ve Hawtemalo Pil aynı günler olarak bilinmektedir (Çem 2011, 61). Erzincan yöresinden bir kişi de Heftemal ile Kara Çarşamba'nın aynı günler olduğunu belirtmektedir (Aydın t.y.). Sivas yöresinde ise 21 Mart kutlamaları için Sultan Nevruz, Mart Dokuzu ve Kara Çarşamba adlarının kullanıldığı aktarılmaktadır (Özen t.y.). Bunun görece yeni bir gelişme olduğu kabul edilebilir. Nitekim Varto'da eskiden küçük ve büyük Heftemal ayrı günlerde gerçekleştirilirken, 1970'li yıllardan itibaren bu günlerin tek bir güne indirildiği yönünde bir eğilimin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu nedenle, dinî konularda daha tutucu bir aşiret dışında, bölgenin büyük bir kısmında Heftemal'in günümüzde tek günlük bir bayram hâline dönüştüğü ifade edilmektedir (özel yazışmalar: N. Gedik). Bölgeler arası farklılaşmalar da dikkat çekicidir. Örneğin, Dersimli bazı kaynaklar, geçmişte Hawtemal'de yedi katlı kömbe/çörek yapılarak yedi aileye dağıtıldığını aktarmaktadır. Bu geleneğin Koçgiri ve Dersim'den Çorum bölgesine göç etmiş Aleviler tarafından sürdürüldüğü, ancak onların bu uygulamayı Hızır oruçları sırasında gerçekleştirdikleri; yedi gün oruç tuttuktan sonra yedi katlı kömbe yaparak yedi eve dağıttıkları belirtilmektedir.

[xii] Bu güne dair bkz. Seyfi Muxundi t.y., "1-9 Mart Orucu".

[xiii] Hızır ve Hıdrellez gelenekleri için bkz. Selahattin Döğüş 2015. Mersin yöresinde yaşayan Tahtacı Alevilerle ilgili bir çalışmada, yaşlıların Şubat ayının birinci ya da ikinci haftasında üç günlük Hızır orucu tuttukları belirtilmektedir; ayrıca 6 Mayıs'ta Hıdrellez'in de kutlandığı aktarılmaktadır (Selçuk 2004, 132, 277). Hızır Orucu geleneğinin Tahtacıların tamamını kapsamadığı ise Yusuf Ziya Yörükan'dan öğrenilmektedir. Yörükan, Batı Anadolu'da yaşayan Tahtacılar üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında bu oruçtan söz etmemektedir (Yörükan 2002).

[xiv] Arap Aleviler ve Hızır geleneği için bkz. Hüseyin Türk 2002. Yalnız Hatay

yöresinde Hızır adına toplam 51 ziyaretgâh tespit edilmiştir.

[xv] Alevi kurumları ve derneklerine ait web sitelerinde Alevi takvimi olarak verilen önemli günler arasında yalnızca Hızır orucu ve 21 Mart Sultan Nevruz'a atıf yapılmaktadır. Nevruz, Bektaşilerde "Nevrûziyye" olarak adlandırılmakta ve Hz. Ali'nin sıklıkla anıldığı beyitlerle Şîî bir içerik kazanmaktadır (Birge 1937, 109, 219-231; Noyan 1998). Fuat Bozkurt, Nevruz geleneğinin daha çok Ege Alevileri arasında, dinsel merasimlerle iç içe geçmiş bir şenlik olarak yaşatıldığını belirtmektedir (Bozkurt 1990, 209). Mersin Tahtacıları'nda 21 Mart Nevruz olarak kutlanmakta; gece ile gündüzün birleştiği gün olduğuna inanılmakta, koç ya da horoz kesilmekte ve ölüleri de kapsayacak biçimde kutlamalar mezarlıklarda gerçekleştirilmektedir (Selçuk 2004, 275). Yusuf Ziya Yörükan'a göre ise Tahtacılar, Nevruz gününü Bektaşiler ve Aleviler kadar önemsememekte; Nevrûziyye söyleme geleneği görece yakın bir tarihte benimsenmiştir (Yörükan 2002, 288).

[xvi] Merasimlerin önceki akşam başlatılması, güneşin doğuşuyla başlayan yeni günü hazırlıklı karşılama anlayışıyla ilişkilendirilmektedir (özel yazışmalar: Ç. Balaban).

[xvii] Bkz. Neşet Çağatay 1952, 137.

[xviii] Bkz. Xallkoni t.y.

[xix] Koçgiri bölgesindeki gelenekler hakkında bilgi veren Ali Koçak, üç çile döneminin varlığından söz etmektedir. Buna göre ilk çile 21 Aralık'ta, ikincisi 31 Ocak'ta, üçüncüsü ise 21 Mart'ta başlamakta ve 5/6 Mayıs'ta sona ermektedir. Koçak, bunu açıkça belirtmemekle birlikte, verdiği çizelgeye göre artı on günün 21 Mart'tan önceki döneme denk gelmiş olması muhtemeldir (Koçak t.y.).

[xx] Hızır orucunu 12-15 Şubat tarihleri arasına yerleştirenler bu konuda açıklayıcı bir gerekçe sunmamaktadır. Bazı araştırmacılara göre ise 30 Ocak, Rumi takvime göre Hızır oruçlarının başladığı tarihtir; bu tarih Miladi takvime çevrildiğinde 11 Şubat sonrasına denk gelmektedir (Zeri 2011, 295; Gülçiçek 2004, 799). Ancak bu açıklama sorunludur. Zira Hızır orucu için 30 Ocak tarihini esas alan bölgelerde Gağan'ın 21 Aralık'ta, yani oruçtan kırk gün önce başlatıldığı görülmektedir. Hızır oruçlarının 9 Şubat'ta kapandığına dair bilgi ise, 19. yüzyılın sonlarında bölgede bulunmuş olan M. F. Grenard'dan gelmektedir; Grenard, Hızır oruçlarının yedi gün tutulduktan sonra 9 Şubat'ta bir bayramla sonlandırıldığını aktarmaktadır (Grenard 1904, 518).

[xxi] Birçok kültür ve inanç açısından önemli bir anlam taşıyan 40 sayısı, "hazırlama ve

tamamlama" olarak nitelendirilmektedir (Schimmel 2000, 265-273).

[xxii] Ağrı yöresi için bkz. İsmet Alpaslan 1995, 253. Yazara göre Ağrı'da ilk çile "küçük", 30 Ocak sonrasında başlayan ikinci çile ise yılın en soğuk dönemine denk gelmesi nedeniyle "büyük" olarak adlandırılmaktadır. Buna karşılık Doğubeyazıt hakkında yapılan bir haberde büyük çile olarak ilk çile döneminin gösterildiği aktarılmaktadır (Eren 2015). Iğdır yöresi için bkz. Şimşek 1998, 132. Şimşek'in aktardığına göre, Iğdır'da üç gün süren Hıdır Nebi günleri küçük çilenin bitiminde, 21 Şubat'ta başlamaktadır. Yazar, bu günlerde oruç tutulup tutulmadığını belirtmemekle birlikte, daha çok oyunlar oynandığını aktarmaktadır. Dersim ve çevresinde Alık ve Fatık adıyla Gağan'da sergilenen gösterinin, Iğdır'da Hıdır Nebi günlerinde "Kosa" adı altında yapıldığı belirtilmektedir. Bölgede küçük çile sonrasındaki otuz günlük döneme ise "bayram öncesi" denilmektedir.

[xxiii] Edward W. C. Noel de 21 Şubat'ın Hıdır Nebi olarak adlandırıldığını aktarmaktadır (Noel 1920, 61).

[xxiv] Örnekler için bkz. Ali Koçak t.y.; ayrıca bkz. Seyfi Muxundi t.y., "1-9 Mart Orucu".

[xxv] Anadolu'da cemre gelenekleri hakkında toparlayıcı bir çalışma için bkz Hamarat; Yazar, Türkiye'nin farklı bölgelerinde genelde cemrenin sırasıyla havaya, suya ve en son toprağa düştüğü fikrinin hâkim olduğunu, fakat doğru ısınma sıralamasının toprak, su ve hava yönünde olduğunu belirtiyor. Araplara dayandırılan bu kavram ve inanç hakkında Ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarında birçok tartışma yürütülmüştür.

[xxvi] Yirminci yüzyılın ilk yarısında İran-Horasan bölgesinde halk inançları üzerine yapılmış derlemelerde de bu periyodlamayı görmek mümkündür (Donaldson 1938, 95).

[xxvii] Bkz. Boyce 1983, 806; ayrıca bkz. Boyce 1970.

[xxviii] Çağatay 1952, 136.

[xxix] Yusuf Zeri, yalnızca Büyük Heftemal'in bulunduğunu ve bunun eski takvime göre 7 Mart'ta kutlandığını belirtmektedir (Zeri 2011, 175).

[xxx] Bir olasılık olarak, Hawtemal eski zamanlarda Mart'ın ilk perşembesi kutlandığında, ondan önceki günün Kara Çarşamba olarak geçme ihtimali en azından altı veya yedi yılda bir vardı. Yeni yıl kutlaması bir önceki gün akşamı başlatıldığından,

Kara Çarşamba ve Hawtemal'in içiçe geçtiği durum yaşanabilirdi. Bu da, zaman içinde iki günün karıştırılmasına katkı sunmuş olabilir.

[xxxii] Anadolu'da bu dönem "Kocakarı Soğuğu" olarak da adlandırılmaktadır (Çağatay 1952, 137). Dersim'de ise kışın neden uzadığı, "Pire" adlı yaşlı bir kadın üzerinden aktarılan bir anlatıyla açıklanmaktadır (Gezik ve Çakmak 2010, 215-216).

[xxxiii] İran'daki Çarşamba gelenekleri için bkz. Kasheff & Sîrjānî; İran'da ve Kürtler arasında Kırmızı Çarşamba genelde Newroz'dan önceki çarşamba kutlanır.

[xxxiiii] Ezidiler, dördüncü gün olan Çarşamba'da yaratılışın dört temel maddesinin (toprak, su, hava ve ateş) tamamlandığına ve Tanrı'nın o gün yeryüzüne indiğine inanırlar (Rodziewicz 2016, 351).

[xxxv] Kara Çarşamba, yalnızca Ezidiler açısından değil, Botan ve Hakkâri bölgelerinde de Newroz'dan iki hafta önceki çarşamba olarak bilinmektedir. Uğursuz olarak tanımlanan bu günde saç kesilmemekte, banyo yapılmamakta ve çamaşır yıkanmamaktadır; Nusaybin'de ise insanların bu gün evlerini terk ederek kötülükten korunmaya çalıştıkları aktarılmaktadır. Kara Çarşamba'nın Kürtler arasında yaşanışına dair kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Turgut 2013. Urfa yöresinde yaşayan aşiretler üzerine yaptığı çalışmasında İbrahim Bozkurt, bölge gelenekleri içinde Kara Çarşamba'nın uğursuz bir gün olarak bilindiğini; bu nedenle o gün çamaşır yıkanmadığını ve işe başlanmadığını belirtmektedir. Bozkurt'a göre bunun hangi çarşambaya denk geldiği net değildir (Bozkurt t.y., 76). Aynı yazar bir başka çalışmasında ise Urfa yöresinde dama taş indirme geleneğinin 1 Mart'ta gerçekleştirildiğini ve 13 Mart'ta taşların kaldırılarak altına bakıldığını aktarmaktadır (Bozkurt 2003, 87). On dokuzuncu yüzyılda Kürt gelenekleri üzerine yapılmış bir çalışmada da, Şubat ayının son çarşambasına -hangi takvime göre verildiği belirtilmeksizin- "Karaçarşamba" denildiği; bu günde törenler yapıldığı, mutluluk için yemekler yendiği ve düşmanlık yapılmadığı bilgisi verilmektedir (Beyazıdı 1998, 43). Mehdi Zana ise anılarında Silvan'daki çocukluk döneminde Kara Çarşamba'yı daha çok mutlu ve eğlenceli bir gün olarak aktarmaktadır. Baharın karşılanması olarak tanımlanan bu günde, şafak vaktinde her ailenin kendi içinde birbirlerinin saçlarından bir tutam kestiği, ardından akşamdan hazırlanan yemeklerle kırlara gidilerek şarkılar ve halaylar eşliğinde kutlamalar yapıldığı belirtilmektedir (Zana 1991, 25).

[xxxvi] "Sarê Sal" olarak adlandırılan ve Nisan ayının ilk çarşambası kutlanan Yeni Yıl bayramı için bkz. Kreyenbroek 1995, 151. Aleviler için Perşembe'nin, Ezidiler için ise kutsal günün Çarşamba olmasının anlamlı bir karşıtlık oluşturduğu görülmektedir.

Ayrıca Ezidiler, "Serê Chille" (Kırkın Başı) olarak adlandırdıkları kışın başlangıcında ve Hızır döneminde de üç gün oruç tutmaktadırlar. Yeni Yıl, yani Newroz, onların inancına göre de aşamalar hâlinde gelmekte; sırasıyla hava, su ve toprağın dillendirilmesinin ardından yeni yılın doğumu gerçekleşmektedir (Düchting ve Ateş 1992, 169).

[xxxvi] İç Dersim dışında sayılan Mazgirt yöresinde de Heftemal'in Rumi takvime göre 7 ve 17 Mart tarihlerinde kutlandığı belirtilmektedir (Muxundi t.y., "1-9 Mart Orucu").

[xxxvii] Bu değişim, verilen tarihlerde de izlenebilmektedir. Geleneksel olarak Rumi takvime göre 7 Mart, yani Miladi takvime göre 20 Mart akşamı Hawtemal'in başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Önceki bölümlerde belirtildiği üzere bu durum, bayramın bir gün öncesinden başlatılmasıyla ilişkilidir. Buna karşılık Miladi takvimi esas alan uygulamalarda, bayram için doğrudan 21 Mart tarihinin anıldığı görülmektedir.

[xxxviii] Shab-e Chelleh (Kırkların Gecesi) olarak da bilinen bu festival için bkz. Omdsalar t.y.

[xxxix] Sada festivali için bkz. Krasnowolska t.y.; ayrıca bkz. Boyce 1983, 799-801.

[xl] Geniş bilgi için bkz. Boyce t.y., "Festivals I. Zoroastrian"; ayrıca bkz. Boyce t.y., "Nowruz I. In the Pre-Islamic Period".

[xli] Bu on günün oluşumu da takvim reformuyla gelişmişti. Newroz kutlaması bir gün öncesinin gecesi başlamaktaydı. İranlılar atalarının ruhlarının (Fravirdun) evlerini bugünden ziyaret ettiklerine inanırlardı. Takvim reformundan sonra eklenen beş gün de ruhların gezindiği günler olarak görüldü. İlk yıl sonunda eski geleneksel günde Newroz'u kutlayanlar önceki beş günü de ekledikleri için, Fravirdun günleri resmi Newroz'dan on gün önce başladı. (Bu on günlük dönem, 40-40-10 günlük halk takviminde yaşanan artı 10 gün sorununu hatırlatmaktadır.)

[xlii] Yeni yıldan önce "son çarşamba akşamı" bayramı olarak adlandırılan bu gün için bkz. Donaldson 1938, 120. Başlangıçta bu geleneğin Newroz'dan altı gün önce gerçekleştirildiği, ancak Çarşamba gününü uğursuz kabul eden Arap geleneğinin etkisiyle zamanla bugünkü biçimine dönüştüğü ileri sürülmektedir. İran'da bu uygulama hâlen sürdürülmektedir. Kimi bölgelerde son üç haftayı, kimilerinde ise son dört haftayı kapsayacak biçimde Newroz öncesi döneme yayılmaktadır. Urmiye yakınlarında bulunan Bozorgabad adlı köyde yılın son dört çarşambasının farklı adlar altında kutlandığı, bunlardan yalnızca üçüncü çarşambanın Kara Çarşamba olarak adlandırıldığı belirtilmektedir (Kasheff ve Sîrjānî t.y.).

[xlili] Newroz, muhtemelen eski dönemlerden kalan bir bayram olup Zerdüşt tarafından öğretisi doğrultusunda yeniden anlamlandırılmıştır. Buna karşın kelime olarak ne Eski Avesta'da ne de Yeni Avesta'da geçmekte; Newroz ile ilk olarak Pehlevî dönemi metinlerinde karşılaşılmaktadır (Boyce t.y., "Nowruz I. In the Pre-Islamic Period"). Yedi sayısının Newroz ve diğer İranî geleneklerdeki anlamı için bkz. Shahbazi t.y., "Haft". Ezidi ve Ehl-i Haq inancı açısından da yedi sayısının (heptad, haft tan) merkezi bir öneme sahip olduğu; yaratılış anlayışlarının ve dinî örgütlenmelerinin bu sayı etrafında şekillendiği bilinmektedir. Kimi Dersimli yaşlılar da yaratılışın yedi ışık (melek) üzerine kurulduğunu belirtmektedir. Tanıklıklara göre bu yedili çoğunlukla Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail, Muhammed, Ali ve Hızır olarak sıralanmakta; bir anlatıda ise son üç ismin Hızır, İlyas ve Melek-i Tavus olarak verildiği görülmektedir.

Kaynakça & İleri Okumalar

Alpaslan, İsmet. 1995. Her Yönüyle Ağrı. Ankara: Yıldızlar Ofset.

Astare, Kemal. 2001. "Glaubensvorstellungen und religiöses Leben der Zaza-Alewiten." İçinde Aleviler/Alewiten: İnanç ve Gelenekler / Glaube und Tradition, cilt 2, editörler Engin Ismael ve Franz Erhard, 149-162. Hamburg: Orient-Institut.

Aydın, Ayhan. t.y. "Hüseyin Yorulmaz (Dede-Ozan, Derviş Cemal Ocağı-Erzincan)." Erişim 23 Mart 2017. <http://www.cemvakfi.org.tr/dedeler-babalar/huseyin-yorulmaz/>

Atlı, Aziz. 2014. "Sözlü Tarihte Kayseri Alevileri: Sarız Örneği." İçinde Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu (03-05 Ekim), editör Mehmet Yazıcı. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları.

Beyazıdi, Mella M. 1998. Kürtlerin Örf ve Adetleri. İstanbul: Peri Yayınları.

Bıra, Eli. t.y. "Hawtemal." Erişim 23 Mart 2017. <http://www.cilagazete.com/hawtemal-eli-bira.html>

Birge, John K. 1937. The Bektashi Order of Dervishes. London: Luzac & Co.

Boyce, Mary. 1970. "On the Calendar of Zoroastrian Feasts." Bulletin of the School of Oriental and African Studies 33 (3): 513-539.

Boyce, Mary. 1983. "Iranian Festivals." İçinde The Cambridge History of Iran, editör Ehsan Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press.

Boyce, Mary. t.y. "Festivals I. Zoroastrian." Encyclopædia Iranica. Erişim 1 Nisan 2017. <http://www.iranicaonline.org/articles/festivals-i>

Boyce, Mary. t.y. "Nowruz I. In the Pre-Islamic Period." Encyclopædia Iranica. Erişim 1 Nisan 2017. <http://www.iranicaonline.org/articles/nowruz-i>

Bozkurt, İbrahim. t.y. Aşiretler Tarihi. İstanbul: Kitap Matbaası.

Bozkurt, İbrahim. 2003. Tarih Boyunca Aşiretçilik ve Şanlıurfa Aşiretler. Adana: İmaj Ofset.

Bozkurt, Fuat. 1990. Aleviliğin Toplumsal Boyutları. İstanbul: Yön Yayıncılık.

Bulut, Fırat. 2013. "Koçgiri Aşireti: Sırrı Arayanlar." Atlas Dergisi, Ağustos.

Cengiz, Seyfi. t.y. "Dersim Takvimi." Erişim 23 Mart 2017. <http://desmalasure.com/dersim-takvimi-seyfi-cengiz>

Çağatay, Neşet. 1952. "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvimler." Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (1).

Çem, Munzur. 2011. Dersim Merkezli Kürt Aleviliği: Etnisite, Dini İnanç, Kültür ve Direniş. İstanbul: Vate Yayınları.

Dersimi, Mehmet Nuri. 1988. Kürdistan Tarihinde Dersim. Köln: Komkar.

Donaldson, Bess A. 1938. The Wild Rue: A Study of Muhammadan Magic and Folklore in Iran. London: Luzac & Co.

Döğüş, Selahattin. 2015. "Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü ve Hıdrellez Geleneği." Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 74.

Düchting, Johannes, ve Nuh Ateş. 1992. Stirbt der Engel Pfau? Geschichte, Religion und Zukunft der Yezidi-Kurden. Köln: Edition Komkar.

Eren, Osman. 2015. "Kürtlerin Halk Takvimi." Doğubeyazıt Gazetesi, 27 Eylül.

Fırat, Gülsün. 1997. Sozioökonomischer Wandel und ethnische Identität in der kurdisch-alevitischen Region Dersim. Saarbrücken: Verlag für Entwicklungspolitik.

Fırat, Mehmet Şerif. 1983. Doğu İlleri ve Varto Tarihi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Grenard, M. F. 1904. "Une secte religieuse d'Asie Mineure: les Kyzyl-Bâchs." Journal Asiatique (10. seri) 3 (3).

Gezik, Erdal, ve Hüseyin Çakmak. 2010. Raa Haqi-Riya Haqi: Dersim Aleviliği İnanç

Terimleri Sözlüğü. Ankara: Kalan Yayınları.

Gülçiçek, Alırza D. 2004. Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlara Yakın İnançlar. Cilt 2. Köln: Anadolu Etnografyası Araştırma ve Kültür Merkezi.

Hamarat, Zehra. 2012. "Cemre Düşmesiyle İlgili İnanç ve Uygulamalar." Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 2 (3): 165-200.

Kasheff, Manouchehr, ve 'Alī-Akbar Sa'īdī Sīrjānī. t.y. "Čaharsanba-Suri." Encyclopædia Iranica IV/6: 630-634. Erişim 1 Nisan 2017.

<http://www.iranicaonline.org/articles/caharsanba-suri>

Kılıç, Ali. 2009a. "Festivale Gağane Ma Sero-1." Munzur Dersim Etnografya Dergisi 31: 43-62.

Kılıç, Ali. 2009b. "Festivale Gağane Ma Sero-2." Munzur Dersim Etnografya Dergisi 32: 35-55.

Kocadağ, Burhan. 1987. Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi. İstanbul: Taş Matbaası.

Koçak, Ali. t.y. "Xızır Günleri 2017." Erişim 23 Mart 2017.

Krasnowolska, Anna. t.y. "Sada Festival." Encyclopædia Iranica. Erişim 1 Nisan 2017.
<http://www.iranicaonline.org/articles/sada-festival>

Kreyenbroek, Philip G. 1995. Yezidism: Its Background, Observances and Textual Tradition. New York: Edwin Mellen Press.

Mélikoff, Irene. 1994. Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları. İstanbul: Cem Yayınevi.

Muxundi, Seyfi. t.y. "1-9 Mart Orucu." Erişim 23 Mart 2017.
<http://www.dersim37-38.org/1-9-mart-orucu-seyfi-muxundi/>

Muxundi, Seyfi. 2001. "Kalo Gağandi." Munzur Dersim Etnografya Dergisi 1: 61-66.

Noel, Edward W. C. 1920. Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan. British Library, V 6803, R 10/1/67.

Noyan, Bedri. 1998. "Şia Bayramlarında Nevruz." Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 5.

Omidzalar, Mahmoud. t.y. "Čella I. Persian Folklore." Encyclopædia Iranica. Erişim 1 Nisan 2017.

<http://www.iranicaonline.org/articles/cella-term-referring-to-any-forty-day-period>

Özen, Kutlu. t.y. “Küreselleşme Karşısında Geleneksel Kültürümüzün Korunması.”
Erişim 24 Mart 2017.

<http://www.kutluozen.com/default.asp?part=yazilar&islem=oku&id=42>

Rodziewicz, Anna. 2016. “And the Pearl Became an Egg: The Yezidi Red Wednesday and Its Cosmogonic Background.” *Iran and Caucasus* 20: 347-367.

Schimmel, Annemarie. 2000. *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Kabalcı.

Selçuk, Ali. 2004. *Tahtacılar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Shahbazi, A. Shapur. t.y. “Haft.” *Encyclopædia Iranica*. Erişim 1 Nisan 2017.
<http://www.iranicaonline.org/articles/haft>

Şimşek, Oğuz. 1998. “İğdır’da Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi.” *Türk Coğrafya Dergisi* 33.

Turgut, Lokman. 2013. *Ancient Rites and Old Religions in Kurdistan*. Erfurt: Universität Erfurt.

Türk, Hüseyin. 2002. *Nusayrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnancı*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Uluğ, Naşit. 1939. *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Xalkoni, F. T. t.y. “Zivistan’la Gelen Bereket.” Erişim 24 Mart 2017.
<http://xalko.ezkime.com/zivistanla-gelen-bereket-1/>

Yavuz, Edip. 1968. *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*. Ankara: Kurtuluş Matbaası.

Yörükan, Yusuf Ziya. 2002. *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Zana, Mehdi. 1991. *Bekle Diyarbakır*. İstanbul: Doz Yayıncılık.

Zeri, Yusuf. 2011. *Sivas Qoçgiri Bölgesindeki Aşiretler ve Zeriğiler: Dil, Tarih, Kimlik, İnanç, Kültür, Edebiyat*. Ankara: Kalan Yayınları.